

ERDÉLY GÓTIKUS ÉPÍTÉSZETÉNEK 13. SZÁZADI ELŐZMÉNYEI

Erdélyben a gótikus művészet legkorábbi nyomai a 13. század második felében tűnnek fel. Az esztergomi királyi palota építkezésein 1200 körül már világosan kitapintható és közvetlen északfrancia eredetű kapcsolatokról tanúskodó, gótikus udvari műhely működése és kisugárzása az ország keleti felére még alig terjedt ki. Így Erdély művészetében e század folyamán általában a romanika uralkodott. Kétségtelen azonban, hogy az esztergomi műhely hatása már a század első felében megnyilvánult Gyulafehérváron, főként a második székesegyház plasztikai díszében (déli kapu, oszlopfők, északi apszis). Az ottani építkezésben minden valószínűség szerint fontos szerepet játszó püspökök (Adorján, 1185–1202; Vilmos, 1204–1221; Rajnáld, 1222–1241) a királyi udvarból kerültek Gyulafehérvárra. Királyi alapítású a kerci ciszterci kolostor (1202), amely ugyan kevésbé kapcsolható az esztergomi műhelyhez, szerkezetében és részleteiben viszont világosan őrzi a rendnek már a klasszikus gótikával megtermékenyített stílusát. A kerci monostor kiindulópontja lett egy építő műhelynek, amely Erdélyben a század közepétől fejtette ki tevékenységét 1270 tájáig olyan városokban és településeken, amelyek valaminő módon összefüggtek a központi hatalommal (Brassó, Szászsebes, Beszterce, Szék, Radna, Halmágy).¹

A tatárjárás utáni újjáépítés Erdélyben is sürgőssé vált, elsősorban a várépítészet terén. Az általában hegyeken emelt kővárakat – miként az országban mindenütt – részben a király, részben a főrangúak építették. A róluk szóló források alapján 13. századi eredetük kétségtelen, legnagyobb hányaduk azonban romokban hever, olyan állapotban, hogy teljes szerkezetük, s főleg részleteik, rendszeres ásatás nélkül aligha határozhatók meg. Fő elemük Erdélyben is az öregtorony lehetett. Ezekhez lakó- és gazdasági épületek csatlakoztak. Az együttest kőfal vette körül. Az 1300 körüli időből származó osztálylevelekben több, Erdélyen kívüli várról maradt elég részletes leírás, amely pincéket, bolto-

¹ MAROSI, ERNŐ: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Budapest 1984. ENTZ: Gyulafehérvár. ENTZ: Kerc.

zatos helyiségeket, ciszternákat, kutakat, egy vagy több fa- vagy kőtornyot, sőt kápolnát is említ. Valószínű, hogy e délkeleti országrészben az az egyszerűbb megoldás lehetett elterjedve, amely Torockószentgyörgyön és a Torja közelében lévő Bálványos várában látható. Az elsőt Torockai Ehellős 1272 előtt emelte. A vár sziklagerincének meredek északi végén, mintegy három szint magasságban elég épen áll a négyszögű öregtorony. Az Apor család emeltette Bálványos várának szintén négyszögű, vastag falú, nagyrészt leomlott tornyához a sziklapad szélén tojásdad alakban csatlakoznak a várfal maradványai. Ez a szerkezet sejthető az először 1269-ben említett dévai várban és Kán nembeli László vajda almási várában is. Hasonlóan építkezett 1260 után a szász Chyl comes Kelneken. A hatalmas, többemeletes, négyszögű tornyot magas várfal veszi körül. Közeliében állt Péterfalvi Péter szászcsóri és szászorbói tornya is. 1268-ban Rotho comes Radnán Henrik comesnek adta el kőtornyát a mellette álló faházzal és kerített telkével.²

A 13. század második felében épült erdélyi várak csupán alapszerkezetükről adnak fogalmat, részleteik jóformán ismeretlenek. Velük ellentétben az egyházi építészet egykorú alkotásai szerkezetükön túl, főként építészeti plasztikájukban elég részletet őriztek meg ahhoz, hogy a gótika fokozatos térfoglalását Erdélyben is bizonyíthassák. Jellemző, hogy az új stílus legkorábban – mint mindentűtt – Erdélyben is a városokban jelent meg. Mindenekelőtt a gyulafehérvári székesegyház hosszháza nyugati boltszakaszainak boltozása és növénydíszes pillérfői, az 1270-es években újjáépített főszentély sokszögű, támpilléres záródása és a vele egykorú, csúcsíves nyugati főbejárat mutatják a klasszikus gótika érett szerkezeti és részletmegoldásait (1–2. kép)³

Úgy látszik, hogy a kolozsvári Szent Mihály-templom elődje is alkalmazta a növényi díszítésnek azt a fajtáját, amely a gyulafehérvári dóm főhajójának nyugati felében tűnt fel. A legutóbbi helyreállítás során egy másodlagosan befalazott pillérfő került elő. Szőlőlevélre emlékeztető díszítése a szóban forgó összefüggésről tanúskodik, annál is inkább, mert a kolozsvári töredék készítése idejében a város a gyulafehérvári püspök birtokában volt. – Désen az első plébániatemplom az Óvár magaslatán épült. Az elpusztult építménynek csak a tornya ismeretes, amely azonban 1938-ban robbantás áldozata lett. Körülötte állhatott az a vár, amelyről a sóbányaváros első neve – Désvár – 1261 óta tanúskodik. E tornyos templom jelent meg a város 15. század közepétől kezdve használt pecsétjén. Ezt a Máriának szentelt első plébániatemplomot a reformáció idején lerombolták. Maradványaiból állította össze Kovács városbíró 1578-ban az emléktornyot, amelyet a sziklás dombtető kitűnő érzékeltetésével a dési ötvösök 1600 körül készült pecsétnyomója valóság híven ábrázol (14/D ábra). A felrob-

² ENTZ: Baukunst 15–17 és 165–174. ENTZ: Erdély 33–37. 169–191.

³ ENTZ: Gyulafehérvár 90–95.

bantott toronyból maradtak meg azok az eredetileg talán a nyugati karzatot tartó oszlopfők, amelyek egyike a fehérvári akantuszos fejezeteket idézi.⁴

Az egykorú írott forrásokban szereplő koldulórendi épületekről egyedül a beszercei ferencesek épségben megmaradt, egyhajós temploma ad fogalmat (3. kép). Szentélye a kerci műhely legkésőbbi, 1270 körüli alkotása. Alaprajzának és felépítésének szerkezete egyébként megfelel az egykorú Magyarország tatárjárás utáni gyakorlatának. A beszercei templom jó példája annak, hogyan keveredett a koldulórendek egyszerű, délfrancia eredetű gótikája az északfrancia gótika akkor már európai közkinccsé váló indításaival, ez esetben helyi ciszterci közvetítéssel. Nyugat-európai párhuzamaként a lausanne-i ferences templom kínálkozik.⁵

A boroskrakkói szász település eredetileg háromhajós, homlokzati tornyos bazilikájának sokszög záródású szentélyét korai gótikus bordás keresztboltozat fedi (4. kép). A vele rokon tövisi református egyházon ugyancsak megfigyelhető a román kori és gótikus elemek Krakkóban is tapasztalható keveredése. Az árpási premontrei prépostság alapítója, Pok nembeli Móric lehetett az építője 1258 után a részleteiben erős dunántúli kapcsolatokat mutató somlyóújlaki templomnak. Az alul négyszögű, felül nyolcszögbe törő nyugati torony a gótikában kedvelt, jellegzetes megoldásnak korai példája.⁶

A gótikus szerkezet és formák megvalósulásának kiemelkedő alkotása Erdély birtokközpontjaiban a gerendi református templom (5–6. kép). Az egyenesen záródó szentélyhez egyterű hajó csatlakozik. Az északi sekrestyét, majuszkulás felirata szerint, István pap emeltette 1290-ben. A templomot Gerendi Saul, Péter és ennek fia Miklós építtette 1299-ben. Ez utóbbira utal a körmeneti keresztet ábrázoló, kőbe vésett, majuszkulás felirat, amely a hajó déli külső falán volt elhelyezve, és a legutóbbi helyreállítás során kímélet céljából a templom belsejében kapott helyet. A félkörívű nyugati ajtót és a szentély vaskos, rézsűs bordáinak sarokgyámjait vidékiesen, de lendületesen faragott levéldíszek borítják. A szentély csúcsíves, nagy ablakát négykaréjokból álló kőrács zárja le. Ez és a déli, négykaréjos körablak, valamint a 14. század elejéről származó nyugati torony az erdélyi gótika már érett alkotásainak tarthatók. Hasonlóan értékelhető a valamivel korábbi, őraljaboldogfalvai református egyház szentélyének leveles gyámokon nyugvó, bordás keresztboltozata. Figyelemre méltó az 1280 körül épült felsőtői református templom. Egyenes záródású szentélyében a vaskos bordájú keresztboltozat négy sarokgyámja közül hármat szakállas férfifej díszít, a negyediket az őraljaboldogfalvihoz hasonlóan levéldísz ékesíti. A szentély déli falát kisméretű, téglány alakú, kő ablakkeret töri át. Fölötte a kőrácsos ablakok előfutárjaként a kerettel azonos kőből faragott, csúcsos háromkaréj he-

⁴ ENTZ: Baukunst 21; 15. kép. ENTZ: Erdély 40–41; 44. kép. ENTZ: Dés. ENTZ: Dési ábrázolások.

⁵ ENTZ: Kerc 144–145.

⁶ ENTZ: Baukunst 29 (Boroskrakkó), 34 (Tövis), 32–33; 29. kép (Somlyóújlak). ENTZ: Erdély 47 (Boroskrakkó), 53 (Tövis), 51–52; 31. kép (Somlyóújlak).

lyezkedik el. Az 1260 körül finom kváderekből emelt némai református templom és a bálványosváraljai református templom diadalívpilléreinek növénydíszes fejezetei a gyulafehérvári székesegyház hosszházának nyugati pillérfőit idézik. Az említett, szőlőleveles kolozsvári pillérfő hatását pedig Vista és Magyarnagykapus, a püspöki birtokok egyházainak nyugati ajtajai, illetve Türe és Gyalu leveles, eredetileg valószínűleg szintén ajtókeret részeit képező, faragott kötőredékei tanúsítják. Kolozsvár a szóban forgó növénydíszes faragvány keletkezési idején V. István adományaként Monoszló nembeli Péter püspök birtokában volt. Így természetes, hogy az ugyancsak püspöki tulajdonban lévő falvak templomainak plasztikai díszje a Kolozsváron működő kőfaragóműhely tevékenységéhez kapcsolható. Az 1282-ben említett, sárdi püspöki curtis és az 1304-ben palotának nevezett püspöki lak Vistán a 14. században induló nemesi udvarházak építkezéseinek előhírnökei.⁷

Megállapítható, hogy a gótikus építészet a 13. század második felében részben az ország művészeti központjaival való kapcsolatok hatására, részben a helyi viszonyok szerinti fejlődés vonalán Erdélyben is megkezdte térhódítását. A kővárakról ugyan nagyon kevés ismerettel rendelkezünk, de az egész ország királyi és főrendi, azonos célú építkezéseinek keretébe a szerényebb méretű és kevésbé feltárt erdélyi termés is beilleszthető. A városi egyházi építkezések Gyulafehérváron jelentős nyomot hagytak. Ugyanez valószínűsíthető Kolozsváron is. A ferencesek és domonkosok betelepülését a század folyamán az egykorú történeti források megerősítik. A besztercei ferences templom megfelel a koldulórendeknek az egész ország területén folytatott korabeli építési gyakorlatának.⁸ Rotho comes radnai tornya a szász városokban, a kelneki és szászcsóri tornyok pedig a szász előkelők birtokközpontjaiban a profán építkezés kezdetét jelzik. A kerci ciszterci monostor széles körű építési tevékenységet kifejtő építőműhelyének jelentős szerep jutott az új stílus még bizonyos mértékig visszafogott szerkezeti és formai terjesztésében. A század utolsó harmadában már a fejlettebb falusi környezetben is feltűntek a gótikus stílustörekvések kétségtelen nyomai, sőt a Gerendi család három, egykorú feliratban megnevezett tagjának Árpádházi Szent Erzsébet tiszteletére szentelt temploma teljes értékű gótikus megoldást képvisel, s ennek kiemelkedő vidéki példajaként tartható számon.

⁷ ENTZ: Baukunst 33–34; 30–33. kép (Gerend), 40; 39–40. kép (Felsőtök), 39–40; 34. kép (Vista, Magyarnagykapus, Türe, Gyalu). ENTZ: Erdély 52–53; 27–30. kép (Gerend), 58; 25–26. kép (Felsőtök), 54–55 (Vista, Magyarnagykapus, Türe, Gyalu). ENTZ: Gyulafehérvár 109; 77–78. kép (Néma). ENTZ: Baukunst 38 (Bálványosváralja). ENTZ GÉZA: A középkori Magyarország falfestészetének bizánci kapcsolatairól. M. Ért. XVI. 1967. 245–249 (Óraljaboldogfalva).

⁸ A domonkosok első említése Nagyszebenben 1241, Gyulafehérváron 1289, Segesváron 1298, Alvincen 1300, Besztercén 1309, a ferenceseké Besztercén 1268, Alvincen és Nagyszebenben 1300, az Ágoston-rendieké Gyulafehérvárt 1290. Vö. ENTZ, GÉZA: Die Baukunst der Bettelorden im mittelalterlichen Ungarn. Actes du XXIIe Congrès International D'histoire de L'art Budapest 1969. Budapest 1972. 488–489.